

УДК 364:355.1-057.36-057.75]:378.4](045)
DOI 10.31499/2618-0715.1(12).2024.305127

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРУ ВЕТЕРАНСЬКОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Кравченко Оксана, докторка педагогічних наук, професорка, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ORCID: 0000-0002-9732-6546

E-mail: okskravchenko@ukr.net

***Анотація.** У статті схарактеризовано роль Центру ветеранського розвитку як структурного підрозділу закладу вищої освіти щодо професійної та соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій. На виконання плану заходів на 2023–2024 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (затв. Каб. Міністрів України від 25 квіт. 2023 р. № 373-р.) передбачений пункт 106. Утворення центрів ветеранського розвитку при закладах вищої освіти у регіонах України.*

У 2023 р. в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини створено Центр ветеранського розвитку. Основною метою Центру є соціально-психологічна та професійна реабілітація учасників бойових дій та ветеранів, членів їхніх сімей.

***Ключові слова:** Центр ветеранського розвитку, заклади вищої освіти, реабілітація, ветерани війни, соціальна робота, психологія.*

ACTIVITIES OF THE CENTER FOR VETERAN DEVELOPMENT IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ORCID: 0000-0002-9732-6546

E-mail: okskravchenko@ukr.net

***Abstract.** The article characterizes the role of the Center for Veterans' Development as a structural unit of a higher education institution regarding the professional and social-psychological rehabilitation of combatants. For the implementation of the action plan for 2023–2024 for the implementation of the National Strategy for the creation of a barrier-free space in Ukraine for the period until 2030, clause 106 is provided. The establishment of veteran development centers at higher education institutions in the regions of Ukraine.*

In 2023, the Center for Veteran Development was established at the Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University. The main goal of the Center is the socio-psychological and professional rehabilitation of combatants and veterans, members of their families.

In the Center, military personnel, demobilized military personnel and their relatives have the opportunity to undergo professional training and retraining, receive the necessary psychological, social, legal and other assistance within the framework of reintegration from military to civilian life. The Center cooperates with structural subdivisions of the university, and also provides intersectoral cooperation with local authorities, communities, educational institutions, health care institutions, social sphere institutions and public organizations, which is an important condition for the implementation of the Center's tasks and requires constant improvement in terms of building

bilateral relations relations in order to identify problematic phenomena and improve the provision of quality services.

Among such forms are Centers for veteran development at institutions of higher education, which allows for the integration of a complex of tasks: socio-psychological and professional rehabilitation of combatants; training of specialists in the specialties «053 Psychology» and «231 Social Work»; conducting scientific and practical and informational and educational activities in the community, etc.

Keywords: *Center for veteran development, institutions of higher education, rehabilitation, war veterans, social work, psychology.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Нині українське суспільство перебуває у достатньо складному соціально-економічному становищі, що зумовлено бойовими діями, які відбуваються в нашій державі через віроломну агресію Російської Федерації. Слід зауважити, що військовослужбовці, які перебувають або перебували певний час у зоні бойових дій, не лише відчують труднощі, пов'язані зі зміною способу життя: «Їм доводиться постійно відчувати стани тривоги, настороженості, стресу, що негативно відбивається як на психічному, так і на фізичному здоров'ї. Важливо також враховувати, що учасники військових операцій зазнають складнощів як під час адаптації, власне, до зони бойових дій, що звісно є непростим та нетиповим процесом. Але й більшість з них зазнають дезадаптації й при поверненні додому, адже події, які їм доводиться пережити справляють значний руйнівний вплив на особистість, її психо-емоційний стан, здатність мислити, функціонувати в звичайних для інших людей умовах» [10].

Дослідник А. Гор зазначає: «Згідно із дослідженням ООН, проведеним в Україні ще до широкомасштабного вторгнення, близько 57 % українських ветеранів потребували психологічної підтримки. Також дослідження показало, що 54 % ветеранів потребували допомоги через конфлікти у сім'ї, ще 24 % відчували тривожність, порушення сну та апетиту, у 12 % були неконтрольовані напади агресії, 6 % думали про суїцид і 4 % зловживали психоактивними речовинами»².

Якщо дані українських дослідників подій 2014–2016 рр. вписуються у загальновідомі параметри – 20–31%, то з огляду на масштаб, інтенсивність сучасних бойових дій та тривалість перебування без ротації комбатантів прогнозовані показники ПТСР обіцяють бути значно вищими. А тому питання соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій набуває ще більшої актуальності.

Військовослужбовці та інші учасники, які брали участь в бойових діях, мають право на отримання допомоги з психологічною, медико-психологічною, а також соціально-психологічною реабілітацією. Нормативно-правовою базою для врегулювання згаданого питання є: Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей», постанова КМУ від 12 липня 2017 р. № 497 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної допомоги ветеранам війни, особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членам сімей таких осіб, постраждалим учасникам Революції Гідності, членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заслуговують на увагу результати американського дослідження з «...формування системи охорони психічного здоров'я

² Гор А. Це вже зовсім інша війна: що відбувається з психологічною реабілітацією військових. <http://surl.li/qkmac>

військовослужбовців в умовах бойових дій і в пост бойовий адаптивний період. У виданні описано потенційні причини бойового стресу та види емоційних травм; методики діагностики й лікування психологічних травм; способи підвищення психологічної стійкості медичних працівників; підготовку до демобілізації і тренування здатності швидко відновлювати фізичні й душевні сили; надання допомоги в зоні бойових дій. Також розглянуто процес одужання після фізичних та емоційних травм, отриманих під час збройних конфліктів; возз'єднання із сім'єю та реінтеграцію; оперативну психіатрію; методи запобігання самогубствам» [1]. Ю. Бриндніков з'ясував особливості «...організації та здійснення комплексної (соціальної, психологічної, медичної, фізичної, педагогічної) реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь у бойових діях у спеціалізованих реабілітаційних установах, що передбачає залучення мультидисциплінарної команди фахівців соціальних служб на основі цілеспрямованого використання інноваційних технологій, методів та форм такої діяльності» [2]. Р. Попелюшко розглянуто «...основні підходи до організації процесу адаптації учасників бойових дій та членів їхніх родин до умов мирного життя. Наголошується на тому, що система реадaptaції має будуватися із врахуванням потреб як самого учасника операції Об'єднаних сил, так і його найближчого оціального оточення. Вона має здійснюватися разом із заходами з психологічної реабілітації» [7]. Авторами науковців узагальнено досвід охорони ментального здоров'я та медико-психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах гібридної війни [6].

Водночас, потребує теоретичного узагальнення та практичного впровадження умов соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до цивільного життя, забезпечення готовності до продовження чи відновлення професійної діяльності, нормалізації психічного здоров'я та соціального благополуччя.

Мета статті – схарактеризувати роль Центру ветеранського розвитку як структурного підрозділу закладу вищої освіти щодо професійної та соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У 2020 р. були видані Методичні рекомендації щодо створення та діяльності ветеранських просторів. Метою яких є надання практичної та методичної допомоги органам місцевого самоврядування, а також організаціям громадянського суспільства, їх об'єднання для впровадження найбільш ефективних засобів реабілітації та психосоціальної адаптації ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалим учасникам Революції Гідності, членів сімей ветеранів, осіб, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту тощо». Враховуючи зміст Методичних рекомендацій, ветеранські простори мають сприяти соціальному захисту ветеранів та членів їх сімей, зокрема збереженню їх психічного здоров'я, отриманню освітніх послуг з метою підвищення конкурентоспроможності на ринку праці та продуктивної зайнятості, забезпеченню їх соціальної та професійної адаптації [8].

Згідно цих рекомендацій ветеранський простір визначається «як юридична особа, створена та зареєстрована в установленому порядку з метою надання допомоги та соціальних послуг ветеранам, членам їх сімей, що має конкретно визначене та пристосоване до цього приміщення» [8].

Принципами Центру визначено: безоплатність; доступність; професіоналізм; самостійність, незалежність та відповідальність осіб, які звертаються до ветеранського простору; впровадження принципу «рівний рівному», «ветеран для ветерана»; комплексність у вирішенні проблем; функціонування в якості комунікаційного майданчика між органами влади та місцевого самоврядування, організаціями

громадянського суспільства та іншими особами, які готові надавати допомогу; функціонування за принципом «єдиного вікна»; ефективна координація з партнерами; належне перенаправлення; реєстрація та облік надання допомоги [8].

У рекомендаціях обумовлено категорії осіб, яким надається допомога у Центрі: військовослужбовці ЗСУ та інших збройних формувань; ветерани війни (учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни); особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалі учасники Революції Гідності; представники добровольчих формувань; особи, які здійснювали волонтерську діяльність; члени сімей вказаних вище осіб тощо [8].

Передбачені такі напрямки роботи: «надання психологічної допомоги; надання правової допомоги; проведення заходів для підвищення професійного рівня, профорієнтації; створення бізнес-інкубатора для ветеранів; організація занять спортом та проведення фізкультурно-спортивної реабілітації; організація роботи мобільних груп допомоги; організація діяльності регіонального тренінгового центру; функціонування центру дозвілля» [8].

Створення Центрів ветеранського розвитку – це проєкт Міністерства у справах ветеранів на виконання Плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік: «Діяльність таких осередків є важливою складовою у процесі формування й реалізації державної політики у сфері професійної адаптації, зайнятості, підвищення конкурентоспроможності на ринку праці ветеранів війни, членів їхніх сімей і родин загиблих Воїнів»³.

На виконання плану заходів на 2023–2024 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (затв. Каб. Міністрів України від 25 квіт. 2023 р. № 373-р.) передбачений пункт **106. Утворення центрів ветеранського розвитку при закладах вищої освіти у регіонах України.**

Міністерство у справах ветеранів України розширює регіональну мережу Центрів ветеранського розвитку.

Перший в Україні Центр ветеранського розвитку відкритий у Львові на базі Національного університету «Львівська політехніка». Серед завдань Центру – підтримка, допомога, супровід, а також забезпечення професійної інтеграції та реінтеграції ветеранів, їхніх сімей, а також родин загиблих героїв.

Сумський державний університет має практичний досвід соціальної та професійної підтримки військових та членів їхніх сімей. Із відкриттям Центру ветеранського розвитку розширився спектр допомоги Захисникам і Захисницям та їхнім родинам.

На базі Харківського національного університету ім. В. Каразіна створено Центр ветеранського розвитку, для якого створено простір, що поділено на три зони – коворкінг, лекційна і для відпочинку тощо. Таке зонування дозволяє працювати індивідуально, так і в групах в колективі однодумців. Простір має сучасну техніку і враховує всі належні вимоги щодо інклюзивності. В університеті започатковано освітню програму «Організація роботи фахівця із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб».

У Вінниці відкрито Центр ветеранського розвитку на базі Вінницького національного технічного університету. Окрім освітніх складових надаються соціально-психологічна підтримка, правові консультації.

У Дніпрі при Університеті митної справи та фінансів створено аналогічний центр, на базі якого проходять навчання помічників ветерана.

У Миколаєві – при Чорноморському національному університеті ім. Петра Могили у липні 2023 р. відкрито Центр ветеранського розвитку. У Центрі відбулося навчання

³Міністерство у справах ветеранів України. URL <https://mva.gov.ua/ua>

помічників ветеранів, які опанували засади нормативно-правової бази захисту прав ветеранів та їхніх родин, визначили зміст соціального захисту ветеранів, вивчили специфіку реабілітації ветеранів війни та їхніх родин, з'ясували соціально-психологічні та комунікативні стратегії щодо співпраці з ветеранами та членами їхніх сімей, проаналізувати сутність професійної адаптації ветеранів до цивільного життя, виявили підходи до організації документообігу фахівця із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб.

Відкрито такі ж Центри ветеранського розвитку у Державному університеті «Житомирська політехніка», а також на базі Національного авіаційного університету (НАУ).

Унікальний досвід має Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» з функціонування Центру ветеранського розвитку. Цей надає послуги військовим та їхнім родинам за сімома напрямками, а саме: ІТ, нафтогазова інженерія, філологія, терапія та реабілітація, будівництво та цивільна інженерія, право та фінансова грамотність, юриспруденція, а також військова підготовка (є можливість здобути військовою спеціальність).

Центр ветеранського розвитку Університету Григорія Сковороди у Переяславі поряд із визначеними завданнями Міністерством у справах ветеранів реалізує ряд короткострокових курсів для ветеранів та членів їхніх сімей.

Створення Центрів ветеранського розвитку дозволяє розширити напрями діяльності закладів вищої освіти і відповідно спектр освітніх послуг.

Загалом представники Асоціації європейських університетів (EUA) акцентують, що Європейській спільноті потрібні сильні, незалежні та підзвітні заклади вищої освіти, які спроможні функціонувати стратегічно і вміти постійно вдосконалюватися. Вони повинні володіти такими якостями: різноманітність і соціальна згуртованість, інтердисциплінарність, стійкість. Базовою основою для нарощування таких показників мають стати інституційна автономія та академічна свобода. Під час виступу на онлайн-конференції Асоціації європейських університетів, Полін Руш (Pauline Rouch), зазначила про визначну роль університетів у постпандемічний період для відновлення усіх сфер суспільного життя [3].

Водночас світова спільнота звертає увагу на інноваційний феномен у сфері вищої освіти «третя (соціальна) місія університету», яка полягає в тому, що поряд із наданням освітніх послуг заклади вищої освіти стають осередком соціальних змін, долучаючись до вирішення проблем у громаді – продукуючи нові знання, впроваджуючи новації та надаючи соціальні послуги для громадської безпеки, громадянської активності, інклюзії, соціальної згуртованості чи іншого загального блага [5].

Без перебільшення заклади вищої освіти України з лютого 2022 року якнайширше продемонстрували соціальну місію свої діяльності. Вмотивовано доцільною і своєчасною є здійснення діяльності щодо професійної і соціально-психологічної підтримки ветеранів та членів їхніх сімей. Центри ветеранського розвитку стають осередками підтримки в громаді, а також майданчиками для професійної підготовки здобувачів вищої освіти, які долучаються до волонтерської, наукової, освітньої діяльності.

У 2023 р. в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини створено Центр ветеранського розвитку.

Основною **метою** Центру є соціально-психологічна та професійна реабілітація учасників бойових дій, ветеранів та членів їхніх сімей [10].

У Центрі військові, демобілізовані військові та їхні рідні мають змогу здобути професію чи перекваліфікуватися, отримувати послуги: психологічні, соціальні, юридичні та інші види допомог в межах наявних ресурсів ЗВО.

Основними завданнями Центру є: навчання та перекваліфікація ветеранів, підготовка майбутніх помічників ветеранів; соціально-психологічна реабілітація як комплексна система заходів, для утвердження соціального статусу особистості, відновлення психологічних функцій і властивостей; захист ментального здоров'я та соціального благополуччя; включення до повноцінної життєдіяльності; здійснення медико-соціальної, консультативної допомоги; профілактика протиправної поведінки; формування усвідомленого батьківства та популяризація родинних цінностей; актуалізація на відповідальну поведінку в міжособистісних відносинах; проведення профілактичної роботи, спрямованої на формування здорового способу життя; консультування з питань чинного законодавства; попередження кризових станів, зниження рівня проявів суїциду; методична допомога закладам освіти, соціальним центрам, закладам охорони здоров'я щодо впровадження Дружнього підходу до ветеранів та молоді.

Соціальний ефект від діяльності Центру залежить від дотримання принципів: *незалежності* (створення умов для самодостатньої незалежної у всіх сферах життєдіяльності з усвідомлення відповідальності); *залучення* (активне залучення до участі в усіх заходах Центру); *інформативності* (забезпечення доступу до інформації під час реалізації заходів); *комплексності* (комплексний характер реабілітаційних заходів з урахуванням їхніх медичних, педагогічних, психологічних, соціально-побутових, технічних аспектів); *індивідуального підходу* (до визначення характеру та спрямованості реабілітаційних заходів); *можливості для реалізації внутрішнього потенціалу* (застосування форм соціально-психологічної роботи з диференціацією згідно з потребами); *стимулювання саморозвитку* (мотивування до саморозвитку і самоосвіти); *необхідної підтримки* (забезпечення необхідним доглядом та турботою, підтримка оптимального рівня фізичного, психічного та емоційного благополуччя, забезпечення професійного супроводу); *гідності* (забезпечення гідних, безпечних умов перебування, виключення дискримінаційних проявів); *рівності* (забезпечення рівних прав і можливостей); *суб'єктності* (ставлення до учасників як до незалежної самодостатньої людини, повноцінного і повноправного учасника суспільного життя).

Основні **напрямки** роботи Центру:

- консультаційний – процес вирішення проблеми, при якому фахівці Центру пропонують пораду та інші дії, спрямовані на допомогу особі, групі чи громаді, які стикаються з проблемою;
- профілактичний – дії, що виконуються фахівцями Центру з метою попередження чи усунення соціально-психологічних чи інших умов, які причиняють чи сприяють розвитку тих чи інших проблемних явищ;
- просвітницький – активне поширення інформації про соціально орієнтовані знання, надання підтримки та здійснення позитивного впливу у процесі індивідуального, групового, масового спілкування в умовах закладу вищої освіти.

Форми роботи Центру: бесіди; консультації; лекції; тренінги; виступи; проєктна діяльність; конференції, круглі столи, семінари; інформаційні повідомлення у ЗМІ; уроки самодопомоги; техніки релаксації тощо.

Центр співпрацює із структурними підрозділами університету, а також передбачає міжсекторальну співпрацю з місцевими органами влади, громадами, закладами освіти, закладами охорони здоров'я, закладами соціальної сфери та громадськими організаціями, що є важливою умовою реалізації завдань Центру і потребує постійного вдосконалення щодо нарощування двосторонніх зв'язків задля виявлення проблемних явищ й удосконалення надання якісних послуг.

На базі Центру можуть проходити практичну підготовку здобувачі вищої освіти усіх рівнів зі спеціальностей «053 Психологія» та «231 Соціальна робота», здійснювати написання курсових, випускних кваліфікаційних робіт, дисертаційних робіт за цією тематикою.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. 10-річні військові дії на території України як перед державою, так і кожною громадою, ставлять першочерговими завдання створення умов для реінтеграції та реабілітації учасників бойових дій, пошуку ефективних форм включення у цивільне життя, покращення психічного здоров'я та соціального благополуччя.

Серед таких форм є Центри ветеранського розвитку при закладах вищої освіти, що дозволяє інтегрувати комплекс завдань: соціально-психологічна та професійна реабілітації учасників бойових дій; підготовка фахівців зі спеціальностей «053 Психологія» та «231 Соціальна робота»; проведення у громаді науково-практичних та інформаційно-просвітницьких заходів тощо.

Водночас такі центри спроможні дозволити учасникам бойових дій використати пережитий досвід як важливий етап для подальшої життєдіяльності у соціумі, для розуміння і визначення соціально значущих перспектив. У цьому контексті орієнтиром є дослідження «життєздатності», які проводилися Міжнародним комітетом із вивчення віктимізації. Ці дослідження стосувалися людей, які пройшли через серйозні життєві випробування – ракові пацієнти, військовополонені, жертви катастроф а інші, – і яким вдалося вижити. Було встановлено, що таких людей можна розділяти на три категорії: ті, кого трагічна подія повністю деморалізувала, ті, хто зумів повернутися до нормального життя, і ті, хто використав пережите як відправну точку для того, щоб стати сильнішим [4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. COMBAT and OPERATIONAL BEHAVIORAL HEALTH. Office of The Surgeon General United States Army Falls Church, Virginia Borden Institute Fort Detrick, Maryland 2011 (ISBN 978-0-16-088756-7)
2. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій в системі соціальних служб : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Тернопіль, 2019. 39 с.
3. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.
4. Коллінз Д. Від хорошого до величного. Чого одні компанії прориваються, а інші – ні / пер. з англ. Оксана Савчин. 6-те вид. Київ: Наш формат, 2023. 368 с.
5. Оржель О. Соціальна місія університету під час воєнного часу в суспільстві знань. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*, 2022, 13. С. 26–36.
6. Охорона ментального здоров'я та медико-психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах гібридної війни : монографія / за загальною редакцією В. І. Цимбалюка. Київ, 2020. 307 с.
7. Попелюшко Р.П. Психолого-аксіологічні засади реабілітації комбатантів при віддалених наслідках стресогенних впливів: дис. д-ра психол. н. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2021. 357 с.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо створення та діяльності ветеранських просторів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0008917-20#Text>
9. Сафін О.Д., Тептюк Ю.О. Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації та адаптації учасників бойових дій. Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни: колективна монографія; за заг. ред. О.О. Кравченко; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 7–19.
10. Факультет соціальної та психологічної освіти. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/>

REFERENCES

1. COMBAT and OPERATIONAL BEHAVIORAL HEALTH. Office of The Surgeon General United States Army Falls Church, Virginia Borden Institute Fort Detrick, Maryland 2011 (ISBN 978-0-16-088756-7)
2. Bryndikov Yu.L. Teoriia ta praktykareabilitatsii viiskovosluzhbovtziv – uchasnykiv boiovykh dii v systemi sotsialnykh sluzhb : avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.05. Ternopil, 2019. 39 s.
3. Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit / Ye. Nikolaiev, H. Rii, I. Shemelynets. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2023. 94 s.
4. Kollinz D. Vid khorosho do velychnoho. Choho odni kompanii proryvaiutsia, a inshi – ni / per. z anh. Oksana Savchyn. 6-te vyd. Kyiv: Nash format, 2023. 368 s.
5. Orzhel O. Sotsialna misiia universytetu pid chas voiennoho chasu v suspilstvi znan. *Mizhnarodnyi naukovi zhurnal «Universytety i liderstvo»*, 2022, 13. S. 26–36.
6. Okhorona mentalnoho zdorov'ia ta medyko-psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtziv v umovakh hibrydnoi viiny : monohrafiia / za zahalnoi redaktsiieiu V. I. Tymbaliuka. Kyiv, 2020. 307 s.
7. Popeliushko R.P. Psykholoho-aksiolohichni zasady reabilitatsii kombatanziv pry viddalenykh naslidkakh stresohennykh vplyviv: dys. d-ra psykol. n. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv, 2021. 357 s.
8. Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo stvorennia ta diialnosti veteranskykh prostoriv. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0008917-20#Text>
9. Safin O.D., Teptiuk Yu.O. Osnovni pidkhody do funktsionuvannia systemy psykholohichnoi reabilitatsii ta adaptatsii uchasnykiv boiovykh dii. Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia vrazlyvykh katehorii hromadian vid naslidkiv viiny: kolektyvna monohrafiia; za zah. red. O.O. Kravchenko; MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. FOP Yamchynskiy O.V., 2022. S. 7–19.
10. Fakultet sotsialnoi ta psykholohichnoi osvity. URL: <https://fspu.udpu.edu.ua/>